

ЗИСОВИ



Црвена армија је 1941. године остала без огромних количина наоружања. Посебно су тешко пострадале јединице дивизијске артиљерије, које су у то време користиле калибар 76 милиметара. Губици су се отежано надокнађивали због сложености производње оруђа 76 mm УСВ.

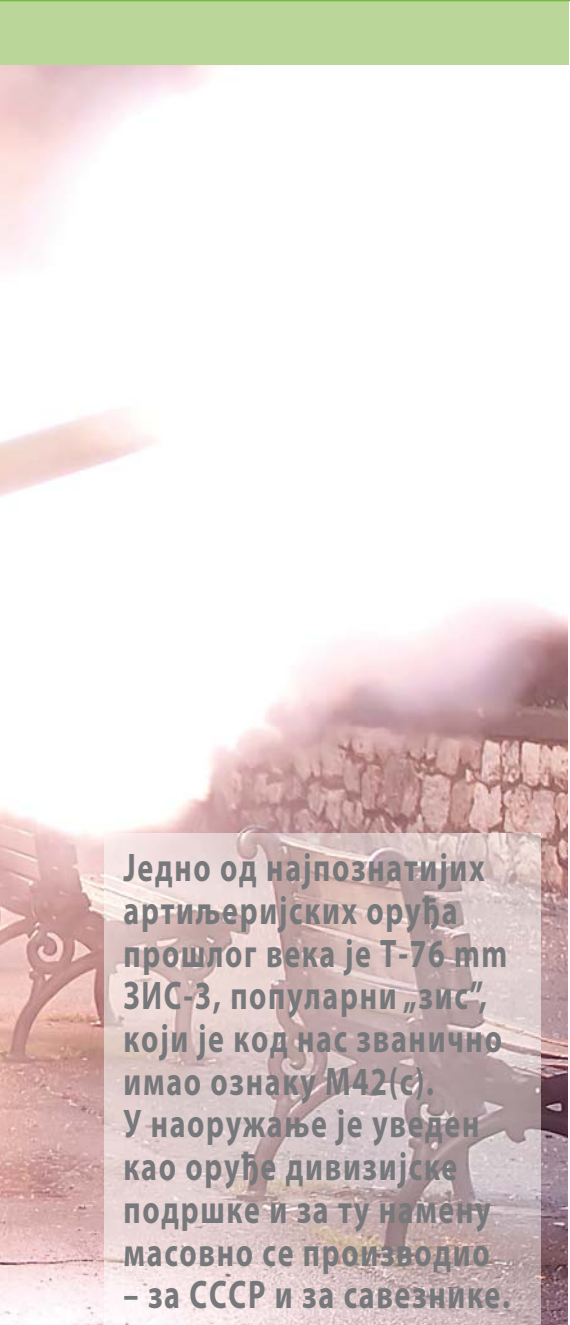
Решење је морало хитно да буде пронађено, па је и поред рата, евакуације фабрика и пројектантских бироа, недостатка сировина и радне снаге, започео пројекат потпуно новог оруђа дивизијске артиљерије.

Развој и производња

У бироу 92. завода за производњу артиљеријских оруђа, у Горком (данас Нижњи Новгород), још 1940. године почео је рад на новом дивизијском оруђу, али на своју руку, без подршке и захтева Црвене армије. Шеф бироа Василиј Гавриловић Грабин добро је проценио шта ће у рату бити потребно, али су генерали били потпуно задовољни са постојећим УСВ. Грабин се побринуо да се не прочује како ради на пројекту заснованом на пар већ постојећих решења – цеви оруђа УСВ и лафету противтенковског оруђа 57 mm ЗИС-2, али са низом оригиналних реше-

ња. Применом продужене гасне кочнице смањена је енергија трзаја чак за 40 одсто у односу на УСВ. Корисна последица те промене била је мања маса лафета, што је, уз остала решења, довело до уштеде од 300 kg масе. Клинасти затварач и низ других елемената унифицирани су са ЗИС-2 и тенковским топом 76 милиметара.

На срећу артиљерије, посао у бироу 92. завода прилично је одмакао кад је почео рат. Међутим, иако су у Заводу отворили производну линију у време када је то Црвеној армији било најпотребније, у Москви су одлучили да се ново оруђе не



Једно од најпознатијих артиљеријских оруђа прошлог века је Т-76 мм ЗИС-3, популарни „зис“, који је код нас званично имао ознаку М42(с). У наоружање је уведен као оруђе дивизијске подршке и за ту намену масовно се производио – за СССР и за савезнике.

може послати у јединице пре завршетка процедуре усвајања у наоружање. На крају је војна бирократија, против воље, попустила под притиском ратне нужде, па су Грабинова оруђа отишла на фронт, али са гаранцијама фабрике. Током само пет фебруарских дана 1942. завршена су и формална пробна гађања и ново оруђе је усвојено у наоружање под званичном ознаком 76-мм *дивизионная пушка обр. 1942 г. „ЗИС-3“*. Дословце, ни часа се није губило у организацији масовне производње тог оруђа. У том погледу рад бироа 92. завода био је изузетно достигнуће, јер је за изразу једног ЗИС-3 било по-

требно чак три пута мање времена него за УСВ, и то за две трећине цене старог оруђа.

Батерије Црвене армије добиле су лако и једноставно оруђе велике брзине паљбе и ефикасности ватре, робусно и погодно за примену у свим условима. Један од најважнијих задатака за ЗИС-3 била је борба против немачких тенкова са кумулативним пројектилима.

Потребе фронта биле су незасите, па је произведено више од 103.000 комада. Осим вучног оруђа, у масовну производњу уведено је и самоходно – СУ-76.

Долазак у партизанске дивизије

У јесен 1944, после преговора које су Тито и југословенски генерали водили са Стаљином и врхом Црвене армије, договорена је војна помоћ за наоружавање десет дивизија. Директивом врховног команданта од 25. октобра 1944. предвиђено је да се артиљеријске јединице које се наоружавају из помоћи формирају по „Привременом прегледу организације и формације артиљерије НОВ и ПОЈ“, којим је одређено да би пешадијска дивизија требало, поред осталих артиљеријских јединица, да има и „тешки дивизион“ са 1. и 2. батеријом оруђа 76 мм М42 (како се званично од тог времена до данас у нашим оружаним снагама означава „зис“) и 3. батеријом хаубица 122 мм М38. У две батерије 76 мм предвиђено је да се налази осам оруђа, 62 људи, седам кола, шест јахаћих и 38 теглећих коња.

Термин „тешки“ за калибар 76 мм данас изгледа чудно, али после три године рата у ком су ручне бомбе популарно називане партизанском артиљеријом, „зисови“ са дометом већим од 13 км били су изузетан искорак у ватреној подршци.

За снабдевање и пренаоружавање, октобра 1944. године формиране су базе у источним деловима државе. Наоружање за седам дивизија примљено је 27. октобра 1944. у бази у Петровграду (данас Зрењанин) и Артиљеријској бази број 5 у Панчеву. „Зисовима“ су попуњени тек формиран самостални тешки дивизиони, у саставу дивизија које су одмах одлазиле на Сремски фронт. Током новембра у Београду су основани дивизиони у 1. пролетерској и 5. дивизији, у Петроварадину дивизион 16. дивизије и у Сомбору и Су-

ботици артиљерија 51. војвођанске дивизије. У децембру су „зисови“ уврштени у састав дивизиона 6. пролетерске, 21. и 36. дивизије. Све јединице пренаоружане на простору Војводине послате су у борбе за источну Славонију и Барању.

Током новембра у Артиљеријску базу број 6 у Неготину стигло је наоружање за три артиљеријске бригаде, које су у свом саставу имале тешки дивизион, формиран по истој формацији као и самостални тешки дивизиони настали северно од Саве и Дунава. На фронт је у децембру 1944. стигла 1. артиљеријска бригада, која је послата у Лозницу, у састав 17. дивизије. Касније су формиране 2. и 3. бригада, које су се у јануару 1945. придружиле 1. бригади у борбама у источној Босни.

Све артиљеријске јединице из Македоније прикупљене су децембра 1944. у Артиљеријску базу број 8 у Скопљу, у којој су инструктори Црвене армије провели обуку и гађања. На Сремски фронт је, у саставу 42. дивизије, отишла 1. македонска артиљеријска бригада, која је имала четири батерије „зисова“ – две у 1. дивизиону и још две у тешком дивизиону. У 48. дивизији била је 2. македонска артиљеријска бригада са две батерије „зисова“.

На Сремском фронту

За формирање и обуку нових артиљеријских јединица било је потребно време, па су у првим борбама на Сремском фронту артиљеријске батерије и по техници и по бројности биле слабашице – са оруђима из ратног плена.

Због тога су уведене у ходу пренаоружане јединице – 27. новембра 1944. тешки дивизион 1. пролетерске дивизије пребачен је из Београда на фронт. Затим су пристигле и батерије 5. дивизије. „Зисови“ из два тешка дивизиона уведени су у борбена дејства 3. децембра – у ватреној подршци продора кроз други појас немачке одбране између Дунава и Саве, на линији Илок – Ердевик – Мартинци. Те касне јесени сремски путеви били су блаштишта која су могла да се савладају једино воловском вучом. Оруђа су размештена на ватрене положаје на 2–3 километара од предњег краја противника.



Полугусеничар ЗИС-42 у улози вучног возила „зис“ (Војни музеј)

Артиљеријска припрема почела је у 8 h и планирано је да се заврши у 10 h, када је требао да почне јуриш пешадије. У првом сату требало је да се обави коректура, потом би уследило 45 минута дејства по живој сили и ватреним положајима на предњем крају и ближој дубини, да би у последњих 15 минута, пре јуриша, била остварена концентрична ватра на предњи крај. Пешадија је закаснила са покретом, а артиљерија је пренела ватру по дубини, па су Немци и Хрвати одбацили покушај пробоја. Наредног дана одбрана противника пробијена је после кратке, али боље организоване артиљеријске припреме. Прогон пораженог противника зауставио се на Дунаву, у поплавленим Босутским шумама. Борбе су настављене и партизански артиљерци су овладали „зисовима“.

Током зиме 1944/45. „зисови“ су стално коришћени у борбама. У немач-

ким противударима, јануара 1945, Народноослободилачка војска Југославије, неискусна у фронталних сукобима, остала је без дела артиљеријских оруђа, која нису на време избегла или зауставила немачке тенкове. До марта 1945. партизани су превладали кризу и стабилизовали прилике на фронту, уз утрошак велике количине артиљеријске муниције (у односн у на скромни прилив).

У пробоју Сремског фронта „зисови“ су учествовали на свим правцима – од продора од Бијељине до Брчког на југу, до правца Вуковар – Винковци. Због болног искуства са немачким тенкостима у последњој ратној зими, „зисови“ су често додељивани за противтенковску одбрану на најосетљивијим правцима. Тако су 10/11. априла 1945. били у првом ешалону 5. крајишке дивизије, пребаченом преко реке Саве код Брчког. Тада су, због недостатка муниције, употребљава-

ни само за непосредно гађање бункера и утврђених зграда са ближих одстојања. Штедела се муниција, али резултати нису изостали, посебно у подршци јединицама у продору кроз Босутске шуме, где су „зисови“ пратили пешадију и дејствовали са кратких одстојања.

Током пробоја фронта 12. априла 1945. та оруђа имала су важну улогу у уништавању фортификацијски добро уређеног одбрамбеног положаја дубине 5–6 километара. Артиљеријска припрема почела је методичком ватром на предње ровове, а настављена је ватреним препадом и рафалом на други ред ровова. После пробоја, дивизијска артиљерија подељена је на батерије 76 mm M27 и минобацаче 120 mm, који су додељени пешадијским бригадама, а „зисови“ и хаубице 122 mm задржани су као дивизијска артиљеријска група. Недостатак муниције наметнуо је стриктну штедњу, па су се „зисови“ из 48. дивизије морали чувати, иако су били потребни.

У фосирању Драве, проведеном истовремено са пробојем Сремског фронта, све три пешадијске дивизије – 16, 36. и 51 – припремиле су по 3,3 б/к за батерије „зисова“.

У наставку продора кроз Славонију та оруђа подржавала су 1. пролетерску дивизију у гоњењу према Плетерници и

ПОКЛОН ЗА АЛБАНИЈУ

Односи Југославије са Албанијом у првим послератним годинама били су пријатељски и савезнички, па се несеквично подржавао развој Албанске армије, између осталог и пошиљком од 36 „зисова“ са три борбена комплекта, преко луке Зеленика, 1948. године.

Албанци су формирали дивизионе од 12 „зисова“, који су са два дивизиона минобацача 107 mm чинили артиљеријски пук у саставу пешадијских дивизија. План да „зисови“ потисну стара „шкодина“ оруђа 75 mm са нивоа дивизије у пукове послат је из Тиране у Београд фебруара 1947, са потписом начелника Генералштаба генерала Мехмеда Шехуа. После представљања стања и предлога, документ је завршавао реченицом „Очекујемо ваше савете“.

Све до великог прилива моторних возила из америчке помоћи педесетих година, већину „зисова“ вукла су штри пара коња. Фотограф је што забележио на паради у Београду 1945. године (Фото-центар)



рије „зисова“ и по једну батерију на два главна правца продора из источне Босне ка Посавини за подршку 23, односно 45. дивизији. Батерије „зисова“ подржавале су дивизије на терену према потреби, а армијски „зисови“ су код Добоја коришћени за контрабатирање противничкој артиљерији и дејство по резервама. У наставку борби све до Загреба „зисови“ Унске армијске групе 2. армије учествовали су у уништавању усташких и домобранских положаја. Армијска артиљеријска група тешко је сустижала главнину, па није на време дошла да подржи прелазак реке Уне последњих дана априла 1945. године.

Више од хиљаду оруђа

После првих десет дивизија која су добиле „зисове“, већ јануара 1945. договорено је проширење пошиљке наоружања за додатних десет дивизија и до завршетка рата делимично за још 15. Као помоћ, без обавезе плаћања, примљено је до 250 оруђа.

Већина „зисова“ задржана је у дивизијској артиљерији, а један део изузет је 1946. године за формирање 1. и 2. противтенковске ловачке бригаде, које су требале да се користе на најугроженијим правцима продора противника. У складу са проценама потреба, лоциране су у Осијеку и Љубљани и имале су по формацији три дивизиона од 12 оруђа – један дивизион „зисева“ и два дивизиона 45 и 47 милиметара.

На основну кредита који је СССР 1947. године одобрио нашој земљи, у наоружање је уведено још 823 „зисова“. У првој подели нове технике, августа 1947. године, 1. армија добила је 248 оруђа, 160 комада је уврштено у

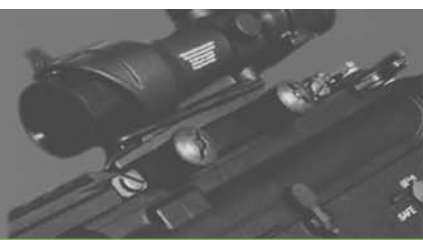
21. дивизију у Ђакову. Једанаесту дивизију у борбама за Славонски Брод подржавао је 1. дивизион, формиран од две батерије са „зисовима“ и једне батерије противтенковских оруђа 75 mm Пак 40 немачког порекла и 2. дивизион, са три батерије „зисова“. Током борби за Славонску Пожегу, 20. априла 1945, „зисови“ из 42. и 48. дивизије имали су по двадесет пројектила за свако оруђе и ту муницију су добро искористили у уништавању живе силе на раскрсници у северном делу града.

Борбе су се шириле у правцу Загреба, али су „зисови“ имали све мање муниције. Срећом и задатака, јер је противник био у бекству. Дејствовало се само по ватреним тачкама које су највише ометале пешадију. Штаб 1. армије наредио је 7. маја 1945. да се и та оруђа придодају пешадијским бригаама, као пратећа артиљерија за уличне борбе у Загребу. Хрватске снаге већ су биле у расулу, па „зисеви“ нису имали посла.

У Босни априла 1945. водиле су се тешке борбе, у којима је 2. армија у својој армијској артиљеријској групи имала две бате-



Логоровање Артиљеријске официрске школе на Златибору 1952. године (Фото-центар)



МУНИЦИЈА

Због бројности „зисова“, освојена је домаћа производња муниције, која је коришћена паралелно са совјетском. У наоружању ЈНА коришћени су меци са тренутно-фугасном гранатом ОФ-350, панцирно-обележавајућим зрном ПО (БР-350А и БР-350Б), поткалибарно-обележавајућим зрном ПКО (БР-354П), кумулативним зрном БП-350А, кумулативним неротирајућим зрном БК-354М, тренутно-далекометном гранатом О-350А, вежбовним зрном М71, серија школских метака са тренутно-фугасном гранатом, панцирним и кумулативним зрном, маневарски метак М71 и опитни метак.

Муниција предвиђена за топ М42 користила се и за топ Д-56ТС на лакој амфибијској тенку ПТ-76Б. Поред тога, „зисови“ су могли да гађају са муницијом намењеном за брдски топ домаће производње М48Б1 и пуковски топ М27, произведен у СССР-у, али само као смањено пуњење. За разлику од „зиса“ који је могао да користи „туђу“ муницију, друга оруђа калибра 76 mm нису смела да користе метке предвиђене за М42.



Атмосфера са гађања 1956. године: горњи штићеник могао се преклопити због боље прегледности шперена (Фото-ценшар)

јединице 2. армије, 120 у 3. армију, 84 у 6. армију, 124 у Команду тенковских и моторизованих јединица, осам у Гардијску дивизију, 43 у Главно артиљеријско складиште, а преосталих 36 изузето је као поклон за Албанију.

Осим вучних оруђа, примљено је 87 самохотки СУ-76М – „зисова“ интегриса-

них са телом лаког тенка. При пријему се показало да је већина оруђа претходно коришћена у рату, јер су цеви биле бакарисане због бројних гађања.

После пренаоружања Југословенске армије са додатним количинама „зисова“, они су постали најзаступљеније оруђе артиљерије. У саставу батерија, у

Како зашреба артиљерци су на леђима извлачили оруђа на положеј: увјежбавање у Врхники 1949. године (Фото-ценшар)





Артиљерци на Шумадијском маневру 1949. године (Фото-центар)

боље наоружаним стрељачким дивизијама била су четири оруђа са моторном вучом, а у делу стрељачких дивизија и у брдским дивизијама са коњском вучом. Према формацији, стрељачке дивизије прве варијанте имале су артиљеријску бригаду у којој су била по два дивизиона од 12 оруђа 76 mm и хаубички дивизион 122 mm М38 или 105 mm М18 од осам оруђа. Још 12 „зисова“ било је у противтенковском ловачком дивизиону. У саставу 17 стрељачких дивизија друге варијанте налазио се мешовити дивизион са хаубицама и са две батерије 76 mm,

као и противтенковска батерија у којој су у делу јединица били „зисови“. Брдске дивизије имале су једну самосталну противтенковску батерију, а стрељачке бригаде четири противтенковска оруђа 75 или 76 милиметра.

Југословенска армија препознала је „зис“ као изврсно противтенковско оруђе, па је, нарочито после Резолуције ИБ-а, уведен у састав противтенковских јединица. У то време процењивало се да од наоружања Југословенске армије само „зис“ са поткалибарним пројектилом и немачки Пак 40, калибра 75 mm са панцирним пројектилом, могу да се боре против најбољих тенкова тог времена. До 1950. године формирано је седам противтенковских пукова (планом реорганизације „Челик“ из 1948, бригаде су преформиране у пукове) на најважнијим правцима могућег продора.

Ма с о в н и долазак америчке технике, у првој половини педесетих, потиснуо је „зисове“ из пренаоружаних дивизија у корист теже артиљерије – у калибрима 105 милиметара. У осталим дивизијама постојали су мешовити противоклопни пукови са два дивизиона „зисова“ и хаубичким дивизионом 105 милиметара.

Педесетих година у ЈНА се очекивало да ће хаубице 105 mm брзо потиснути „зисове“ из свих артиљеријских јединица за подршку, али се они нису лако предали. У време када се припремала велика реорганизација ЈНА – „Дрвар“, 1. јануара 1959 – у попису технике било је 1.089 „зисова“, што је значајно више у односу на осталу технику артиљерије. Поређења ради, по том попису било је 789 хаубица 105 mm које су требале да замене „зис“.

По плану реорганизације „Дрвар-1“ батерије од четири „зиса“ биле су у саставу пешадијских бригада и дела пешадијских пукова, а пешадијске дивизије имале су дивизионе од три батерије од шест оруђа. Постојала су и три моторизована противоклопна пука са 24 „зиса“ по материјалној формацији и низ посадених батерија и водова.

Средином шездесетих година уследила је још једна реорганизација – „Дрвар-II“ – према којој су „зисови“ сврстани у батерије од шест оруђа – по две такве батерије у делу пешадијских бригада и два дивизиона од 18 оруђа у делу пешадијских дивизија. Највећи број тих оруђа био је у противоклопним пуковима у саставу пешадијских дивизија „Б“ класификације, који су имали по пет батерија од шест оруђа. Вишак „зисова“ из дивизијске артиљерије, повучен у корист хаубица 105 mm, предат је обалској артиљерији, у којој се 1964. године налазило 18 батерија „зисова“.

У другој половини шездесетих, када је почела набавка руских противоклопних оруђа 100 mm Т-12 и лансера противоклопних вођених ракета, дошло је до пренаоружавања – из јединица „А“ класификације самохотке калибра 90 mm М36 пребачене су у јединице „Б“ класификације, а „зисови“ су предати противоклопним дивизионима самосталних пешадијских пукова.

Долазак нове технике није означио крај каријере тог оруђа у противоклопним јединицама. Стара средства „модернизована“ су увођењем у наоружање но-

у корист теже артиљерије – у калибрима 105 милиметара. У осталим дивизијама постојали су мешовити противоклопни пукови са два дивизиона „зисова“ и хаубичким дивизионом 105 милиметара.

ТАКТИЧКО-ТЕХНИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Послуга: девет лица – командир одељења, нишанџија, помоћник нишанџије, пунилац, темпирач, три додавача и помоћник пуниоца

Маса оруђа:

у маршевском положају..... 2.250 kg
у борбеном положају 1.116 kg
Домет..... 2.000–13.290 m

Ефикасна даљина гађања у противоклопним дејствима..... 500–1.000 m
Највећа брзина гађања..... до 25 метака/min
Време преласка из маршевског у борбени положај... 30–40 s

Димензије:

Калибар..... 76 mm
дужина оруђа на маршу..... 6.095 mm
ширина колотрага на маршу..... 1.645 mm
висина оруђа на маршу..... 1.375 mm
клиренс..... 360 mm

Поље дејства:

вертикално поље дејства..... од -3° од +37°
хоризонтално поље дејства..... 54°



У грађанском рату „зис“ се, и поред застарелости, ипак улази у ваљану употребу: Лика маја 1993. године (В. Кадијевић)

вог малоротирајућег кумулативног пројектила.

У другој половини шездесетих година „зисови“ су још увек били у дивизијској артиљерији јер су пешадијске дивизије „Б“ класификације у рату развијале два дивизиона, уз један дивизион 122 mm М38. Од 1968. „зисови“ су коначно потписнути из артиљерије за подршку, а у улози противоклопних оруђа задржане су по две батерије у пешадијским пуковима, бригадама морнаричке пешадије и 345. планинској бригади. „Зисови“ су такође остали и у самосталним противоклопним бригадама и пуковима.

Ни током седамдесетих и осамдесетих година та оруђа нису повучена из наоружања, јер је у свим проценама и плановима ЈНА стално био присутан сценарио очекиваног масовног продора агресорских ОМЈ, па се противтенковска оруђа никада нису олако одбацивала. Због тога су „зисови“, када више нису били потребни активним јединицама, препуштени резервним саставима, као што су биле посадне противтенковске батерије формиране седамдесетих година на правцима вероватног продора агресора.

Судбина

Стотине „зисова“ дочекало је грађански рат 1991. године конзервирано у складиштима у свим деловима државе и чињеница је да су све зарађене стране користиле то оруђе старо пола века.

О великој присутности „зисова“ говори и један извештај о стању артиљерије Српске војске Крајине из априла 1995. године. У то време Крајишници су имали 137 оруђа: по 31 оруђе у 7. корпусу у Северној Далмацији и 39. корпусу на Банији, 30 оруђа било је у 15. корпусу у Лици, 28 у зони одговорности 11. корпуса у Источној Славонији и Барањи, 11 оруђа у 21. корпусу на Кордуну и једна батерија од шест оруђа у 18. корпусу у Западној Славонији. Резерве муниције износиле су 5,17 борбених комплета.

Батерије које су најчешће имале четири или шест „зисова“ биле су у саставу већине бригада територијалног развоја, које су чиниле главнину Војске Републике Српске (ВРС). У ратним годинама муниција за „зисове“ из ВРС долазила је из погона „Претиса“ из Вогошће. Занимљиво је да се пројектили ОФ-350 још увек налазе у производној листи те фабрике.

У саставу ВРС, 1. јануара 2006, када су угашене ентитетске оружане силе у

корист јединствених оружаних снага БиХ, још увек се налазило 36 оруђа М42 на чувању у Логистичкој бази – по један дивизион од 18 оруђа на Мањачи и Билећи. У време формирања ОС БиХ, још 87 комада је затечено у саставу угашене Војске Федерације.

Практично, све новостворене државе имале су „зисове“. У армији Македоније, приликом њеног формирања 1992, читаву артиљерију чинило је десет „зисова“, уз нешто брдских оруђа Б1. У борби против албанске побуне имали су запажену улогу.

„Зисови“ су задржани и у Војсци Југославије, али у делу пешадијских јединица ратног развоја. Та оруђа дочекала су 21. век конзервирана у резервама. Део њих је повучен из наоружања и продат након генералног ремонта.

Последњих 18 „зисова“ одређено је за протоколарну и свечану намену, за отварање почасне паљбе у част државних празника, посета страних државника и друге посебне прилике. Оруђа су у саставу Гарде. Почасна паљба изводи се из касарне на Дедињу или пред грађанима на Калемегдану. Љубитељи старе ратне технике имају прилику да виде како изгледа батеријски плотун „зисова“. ■

Александар РАДИЋ



Војска Србије задржала је у наоружању „зисове“ у саставу Гарде (А. Рагућ)